

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 342.36

DOI: 10.31733/2078-3566-2023-1-90-95

Аріф ГУЛІЄВ[©]
доктор юридичних
наук, професор,
Заслужений працівник
освіти України
(Київський університет
інтелектуальної
власності та права
Національного
університету «Одеська
юридична академія»,
м. Київ, Україна)

Марія РОЗОВА[©]
студентка
філософського
факультету
(Київський
національний
університет імені
Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна)

РОЛЬ ЖІНОЧОГО СУЛТАНАТУ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Розглянуто історичні передумови виникнення жіночого султанату, постать українки Хюррем у становленні султанату та його впливу на політику Османської імперії. Досліджено особливості формування та розвитку жіночого султанату в епоху Османської імперії, розглянуто суспільно-релігійні цінності як складову султанату, інтеграційні тенденції у формуванні образу жінки та ієрархії у султанаті. Наразі вивчення теми триває.

Ключові слова: султан, султанат, керівництво, лідерство, Османська імперія, жіночий султанат.

Постановка проблеми. Значущість обраної теми полягає, передусім, у тому, що гарем османських султанів як особливий соціально-політичний інститут, який зазнав істотних змін у період свого існування, досліджено недостатньо. Дослідження зумовлено значними трансформаціями у філософсько-релігійній площині щодо розуміння суспільної ролі жіночого султанату в Османській імперії. Автори розкривають феномен жіночого султанату з наукового погляду за допомогою характеристики впливу гарему на внутрішню політику та зовнішньополітичну діяльність Османської імперії. У культурології, мистецтвознавстві, філософії та інших гуманітарних науках використовується історичний метод пізнання, адже фундамент цього дослідження закладено попередниками. Матеріали структуровані відповідно до хронологічної послідовності, внаслідок чого ми отримали власні висновки та знання про жіночий султанат в Османській імперії, що досліджується у часових рамках 1533 – 1656 рр.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. При підготовці даного дослідження автори керувалися доступними джерелами у мережі Інтернет, а також у бібліотеках та архівах. Зокрема було досліджено праці таких вчених: культуролога Леслі Пірс «Empress of the East: How a European Slave Girl Became Queen of the Ottoman Empire» [1], праця історика Джейсона Гудвіна «Lords of the Horizons: A History of the Ottoman Empire» [2], роботу сходознавця Даяни Дарк «The Ottomans: A Cultural Legacy» [3], працю історика Алев Літл Куртьє «Harem: The World Behind the

© А. Гулієв, 2023

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0150-533X>

arifguliyev@ukr.net

© М. Розова, 2023

mariarozova888@gmail.com

Veil» [4], було проаналізовано численні роботи Агатангела Кримського, зокрема «Історія Туреччини. Твори в п'яти томах» [5], книгу «Suleiman the Magnificent» [6] історика Гарольда Лемба.

Мета: визначити історичні передумови виникнення жіночого султанату (1533 – 1656), проаналізувати етапи формування образу хасеки у султанаті, виявити сучасні стереотипи сприйняття султанату та розвіяти міфи.

Виклад основного матеріалу. *Історичні передумови виникнення жіночого султанату.* Численні завоювання перетворили мусульманську громаду на могутню імперію, до якої входили люди різних етносів і культур, всередині яких жінки також сильно відрізнялися за своїм статусом та становищем. Неоднозначний статус жінок спостерігається і в епоху Османської імперії [7], в якій, з одного боку, їхній статус та можливості діяльності залишалися обмеженими, а з іншого – проявився період жіночого султанату, який надав їм величезну політичну владу та суспільне значення.

Поняття «жіночий султанат» ввів історик Ахмет Рефік Алтинай [8] у 1916 році. Відтоді період правління жінок, що тривав у 1534 – 1656 рр. увійшов в історію, як жіночий султанат. З 1534 р. жіночий султанат поступово набирає вагу та авторитет у суспільстві. Підґрунтям цього стала поява у гаремі українки Анастасії Лісовської (Хюррем султан). Існує гіпотеза, що вона потрапила до Стамбулу у 1515 р., але початком впливу жінок на політику імперії варто вважати 1533-1534 рр. адже у цих роках українка стає першою, хто отримав титул «хасеки» та вперше в історії Османської імперії було здійснено обряд ніках над фаворикою султана Хюррем та падишахом Сулейманом I, що підняло дівчину до небачених висот.

В османському суспільстві існували особливі соціально-політичні передумови, що вплинули на життя жінок. Оскільки Османська імперія брала активну участь у війнах, набіги були постійними. Жінка часто була жертвою набігів, оскільки османи цінували захоплення вродливих дівчат домінуючи над іншими трофеями загарбників. Османи здебільшого ставилися до жінки як до живого товару. Її могли одружити силою чи передарувати. Для дарувальника найбільшим престижем було подарувати молоду, здорову та красиву жінку султану.

У ранніх ісламських спільнотах всі сфери життя були організовані навколо патріархального про шарку, який очолював найстарший чоловік. Пророк Мухаммад симпатизував жінкам і підтримував їх, але після його життя вони не вважалися здатними обіймати впливові посади чи брати активну участь у політичному житті. Зауважимо, що не лише релігія визначала місце жінки у суспільстві. Її соціально-фінансовий статус мав чимале значення.

Іслам стрімко поширювався, люди найрізноманітніших національностей та поглядів стають неофітами ісламу. Відповідно роль жінки у ісламських громадах залежала від місцевих законів та культур, а також соціальних, економічних та інших чинників, що переважають у регіоні. У певних санджаках чоловіки не могли фінансово дозволити собі виключити жінок із суспільства через гостру необхідність прибутків, саме тому ізоляцію жінок вдома могли собі дозволити заможні верстви імперії. Традиційно османи давали своїм жінкам певну частку свободи. Однак це не скасовує того, що османи практикували полігамію.

З приходом до влади Сулеймана I жінки поступово починають відігравати вагомую роль у формуванні не тільки культурної політики імперії, але і у інших сферах життя. Зокрема вони активно втручаються у політичну та економічну галузі держави. Маємо припущення, що з вищеназаних причин період, що заклав свій фундамент з початку правління Сулеймана I Кануні і проіснував до кінця правління Ібрагіма I, був названий «жіночим султанатом» через великий вплив жінок на державну політику. Крім законної дружини або дружин (до чотирьох), чоловік-мусульманин міг мати необмежену кількість наложниць. Зазначимо, що пам'ять про правління Сулеймана I як втілення османської слави не була результатом лише завоювань, оскільки саме під час його керування імперія почала відчувати політичні та соціальні реформації. Відомий своїм колегам-монархам як «пишний», Сулейман створював образ пишності та могутності для європейського та мусульманського суспільства. Довге правління Сулеймана у багатьох аспектах є розривом з попередніми традиціями репродуктивної політики. Найрадикальнішою подією став міцний зв'язок між султаном та його фавориткою Хюррем. До правління Сулеймана жінки виконували традиційні ролі дружин і матерів. Вони не мали можливості впливати на політику та державні справи. Хафса була матір'ю

Сулеймана I і мала велику владу під час правління свого сина, тоді як українка Хюррем вплинула на його правління у статусі законної дружини, а Міхрімах як його єдина донька. Ці стосунки були одночасно симптомом глибшої зміни всередині династії.

Ще однією передумовою виникнення жіночого султанату є ерудованість жінок. Зауважимо, що у султанському гаремі жінки отримували блискучу ісламську освіту. Вони вивчали Коран, історію та іноземні мови, займалися музикою, читали поезію та літературу, практикували каліграфію. З гарему бере свій початок освіта для жінок, яка згодом набуває колосального розвитку в Османській імперії.

Основоположниця жіночого султанату – українка. Зачинательницею жіночого султанату є Хюррем султан, родом з України, котра вперше в історії імперії отримала титул хасекі. Над нею та султаном був проведений обряд нікяху, що є нововведенням, адже султани вже сотні років не практикували одруження, а до того правителі одружувались лише з принцесами із благородних та впливових сімей задля благоустрою імперії.

Хюррем, перш за все, відома своїми лідерськими здібностями та благодійними вчинками. Після смерті матері султана Сулеймана I вона займалася справами гарему, вкладала багато коштів та часу у благодійні проекти, зокрема побудову вакфів та медресе. Аналізуючи листи Роксолани до падишаха, маємо підстави на висновок, що вона була дуже освіченою людиною. Хюррем володіла іноземними мовами, досконало вивчила османську та арабську мови, опанувала давньогрецьку міфологію, вивчала Коран. З дозволу султана Хюррем вела переговори з іноземними послами та монархами, котрі підтримували її чоловіка Сулеймана Кануні на політичній арені. Вона була не тільки фавориткою правителя, але і його радником-партнером. Її жага до знань, аналітичний склад розуму, терплячість та любов падишаха стали запорукою успіху і возвисили її до висот.

У зазначений вище період валіде та фаворитки правлячого султана мали можливість впливати на кар'єру чиновників, влаштовуючи шлюби своїх доньок чи звільнених рабів. Яскравим прикладом є Хюррем султан, котра задля збільшення своєї сфери впливу на політику держави влаштувала політичний шлюб своєї доньки Міхрімах та великого визиря Рустема паши. Таким чином, Хюррем та її наступниці зміцнювали свою владу.

Про набуття жінками політичної влади свідчать не лише жителі Османської імперії, але і іноземці: Саломон Швейгер, священник і перекладач, який побував в Османській імперії писав: «Османи правлять світом, а їхні дружини правлять ними». Варто згадати і британську письменницю, дружину дипломата Мері Уортлі-Монтегю, котра тривалий час жила у Стамбулі. У своїх спогадах вона стверджувала, що ніде у світі немає могутніх жінок, подібних до жінок Османської імперії.

Біля витоків жіночого султанату на економічному рівні фаворитки султана також відігравали важливу роль у різноманітних етапах існування Османської імперії. Оскільки держава підтримувала жінок економічно, спираючись у своїх законах на іслам, що давало жінкам право розпоряджатися своїм майном та грошима, вони мали право купувати, керувати та продавати власність. Хюррем отримувала в день 2000 акче, що на сьогоднішній день дорівнює близько 6000 долларам. За ініціативи Хюррем султан було побудовано сотні благодійних підприємств і установ не лише у столиці імперії, але і у священних Мецці та Медині. Жінки, займаючись філантропією водночас отримували ще більшу владу та шану серед народу. Зауважимо, що записи про вакфи та медресе є провідним показником фінансових активів та успішного економічного впливу жінок в Османській імперії. Чисельні записи та свідчення стверджують, що з епохою жіночого султанату, османські жінки набувають нових прав. Зокрема вони брали участь у правовій системі, купували та продавали власність, успадковували та заповідали статки.

Кар'єра Хюррем як султанової дружини охоплювала майже все правління Сулеймана. Згідно з Т. Ейдельман [9] це порушило три основні риси попередньої традиції: статус валіде, репродуктивний принцип – одна мати – один син і присутність матері шехзаде у санджаку.

Герем: міфи та реальність. Слово «гарем» у перекладі арабської має значення «забороненого, священного». Згодом в Османській імперії воно набуло нового значення у зв'язку з посиленням ролі жінок у питаннях спадкування престолу. У сучасній європейській масовій свідомості гарем є важливим елементом культури Близького Сходу. Сьогодні цей термін окутаний загадковістю, таємничістю та романтичністю, що

приваблює і надихає художників та письменників на створення творів мистецтва: живопису, музики, опер та балету, літератури та поезії. Тема гарему відображена у створенні сучасних дизайнерів і навіть парфумерів. Історія Османської імперії зачаровує багатьох сучасників.

Жінка не може правити у східній країні, правитель все вирішує сам, а коли хоче розважитись йде у свій гарем, що під десятима замками і пильним наглядом євнухів, там купа жінок готових виконати будь-яке його бажання – це міфи і стереотипи пересічного читива або дивакуватих картин. Це стереотипи створені європейськими мандрівниками, дипломатами, торговцями, переважно людьми, котрі потрапили в Османську імперію. Особливо ці міфи набули свого апогею у XIX столітті. Звісно, у цьому є доля істини. Гарем справді охороняли належним чином.

Ніякому мандрівнику не можна було навіть краєм ока заглянути у гарем, а тим більш султанський. Лєвова частка їхніх «висновків» – результати пліток. Контрверсійне питання полягає у тому, що через недоступність султанського гарему, об'єктивно зрозуміти що ж насправді там відбувалось історикам сьогодні нелегко.

Уявлення про те, що у кожного турка був свій гарем також хибне, адже ісламський закон передбачає, що чоловік має чотири законні дружити та необмежену кількість одалісок, якщо він може їх утримувати. Далеко не кожен мусульманин в Османській імперії був фінансово спроможним.

Одним із поширених стереотипів є зокрема такий: гарем місце для розваг та пестощів. І у цьому є частка правди, але сходознавці радше порівнюють гарем не з місцем для розваг, а з монастирем. Там панували суворі правила, чітка ієрархія та підпорядкування старшим.

Склався стереотип, що гендерна сегрегація як одна з ознак традиційного ісламського суспільства не дозволяла жінкам грати щось більше, ніж підлеглу роль у домогосподарстві. Поділ статей сформулював ієрархію статусу в Османській імперії та владу серед жінок, паралельну тій, що існувала серед чоловіків. Султан зберігав контроль головним чином шляхом маніпулювання фракціями та запобігання монополії будь-якої політичної групи. Це було досягнуто в першу чергу через контроль династії над призначенням на посади, а також через форми домашнього патронату, особливо одруження обраних чиновників на султанській сім'ї. У першій половині XVII століття матері правлячого неповнолітнього султана часто виконували функції регентів. Яскравим прикладом є Кесем Султан [10] – мати султанів Мурада IV та Ібрагіма I.

Наступним міфом є те, що жінки не мали жодних повноважень і лише «днями страждали у палаці». Це не так. Жінки, а насамперед хасекі та валіде були включені у створення династичного іміджу імперії. Завдяки своїй участі у різноманітних урочистих церемоніях та заходах, які стимулювали відданість підданих та покращували якість міського життя через благодійні релігійні пожертвування та культурний патронат, хасекі та валіде були живим втіленням якостей, що найбільш цінуються у суверенітеті: справедливості, благочестя та щедрості. Культуролог Л. Пірс стверджує, що жіночий султанат – це час коли наближені до падишаха жінки були помітнішими на публіці та більш масштабними, ніж сам султан.

У гаремі жили лише дружини султана – ще один стереотип. По-перше, султан міг мати не більше чотирьох дружин і далеко не всі жінки гарему були наложницями султана. У гаремі також жили його сестри поки їх не видавали заміж, його доньки, сини до від'їзду у санджак. Гарем є священним не тільки тому, що там живуть фаворитки султана. Це місце священне адже туди приходив султан – тїнь Аллаха на землі.

Поширене хибне уявлення про те, що наложниці не отримували освіти та розвиток. Рівень грамотності мешканок гарему був надзвичайно високий, іноді дівчата були більш освіченими за шєхзаде. Прикладом освіченості гаремних мешканок є листи українки Хюррем до султана Сулеймана. Дівчина опанувала іноземні мови, писала вірші. Архівісти вважають її любовні послання одним із найкращих зразків турецької поезії та прози, які існували при османському дворі.

Ще один міф стосується того, що жінки в Османській імперії були позбавлені брати участь у державних справах. Насправді, ступінь наближеності жінки до падишаха визначали її становище у гаремі, а згодом і на політичній арені. Проїшовши надскладний та довгий шлях від рабині до фаворитки, жінки поступово збільшували свою сферу впливу як у самому палаці, так і за його межами, активно втручаючись у політику держави. Історик Т. Ейдельман зазначає, що жінки впливали на візирів,

яничарів і навіть листувались з правителями інших династій. Проте, офіційно згідно з усталеною традицією арабських держав жінки не допускалися до ведення політичної «гри», на відміну від інших монархій. І все ж саме в досліджуваний період історії Османської імперії жінки в мусульманському світі мали левову частку впливу на політику держави.

З появою жіночого султанату гарем став місцем формування сімейної політики та політичної боротьби Османської імперії. З початку 1533 р. Відіграє ключову роль у політичному житті держави. Це відбулось насамперед через зміни статусу та влади насамперед у султанській сім'ї.

Висновки. Основний аргумент даного дослідження полягає в тому, що зміни Османської імперії та суспільства у XVI та XVII століттях сприяли розширенню прав хасекі та валіде у султанаті. Основоположницею жіночого султанату стала українка Хюррем султан, котра заклала фундамент для жіночої політичної еліти Османської імперії.

Практична цінність дослідження визначається тим, що його матеріали можуть бути використані для підготовки курсових робіт, теоретичних та практичних курсів з культурології. Результати дослідження є передумовою для написання магістерських, дипломних та курсових робіт. Теоретичне значення та цінність дослідження полягає в тому, що його результати та висновки урізноманітнюють вектори наукових студій, що охоплюють епоху жіночого султанату. Крім того, важливе місце у роботі займає з'ясування варіантів моделей взаємодії султана та хасекі; суспільства та хасекі, що є у науковому дискурсі.

Список використаних джерел

1. 2017: *Empress of the East: How a European Slave Girl Became Queen of the Ottoman Empire*. New York Basic Books.
2. 1998: *Lords of the Horizons: A History of the Ottoman Empire*.
3. 2022: *The Ottomans: A Cultural Legacy*, Thames & Hudson.
4. 1989: *Harem: The World Behind the Veil*, Abbeville Press.
5. Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах ; редкол. : І. К. Білодід (гол.) та ін. Київ : Наук. думка, 1972-1974.
6. 1951: *Suleiman the Magnificent*. Garden City: Doubleday & Company.
7. Finkel, Caroline. «Ottoman history: whose history is it?». *International Journal of Turkish Studies* 14.1/2 (2008).
8. *Osmanlı Tarihi Yazarları*, M. Orhan Bayrak, Istanbul, 1982.
9. Уроки истории Тамары Эйдельман [Tamara Eidelman's history lessons]. Radio Free Europe/Radio Liberty. September 11, 2014.
10. Шутко. О. Жіночий султанат: влада та кохання. Тернопіль : Богдан, 2019. 592 с.

Надійшла до редакції 06.03.2023

References

1. 2017: *Empress of the East: How a European Slave Girl Became Queen of the Ottoman Empire*. New York Basic Books
2. 1998: *Lords of the Horizons: A History of the Ottoman Empire*
3. 2022: *The Ottomans: A Cultural Legacy*, Thames & Hudson
4. 1989: *Harem: The World Behind the Veil*, Abbeville Press
5. Kryms'kyu A. Yu. (1972-1974) *Tvory v p'yaty tomakh* [Works in five volumes] ; redkol. : I. K. Bilodid (hol.) ta in. Kyiv : Nauk. dumka. [in Ukr.].
6. 1951: *Suleiman the Magnificent*. Garden City: Doubleday & Company
7. Finkel, Caroline. «Ottoman history: whose history is it?». *International Journal of Turkish Studies* 14.1/2 (2008).
8. *Osmanlı Tarihi Yazarları*, M. Orhan Bayrak, Istanbul 1982
9. *Uroki istorii Tamary Eydelman* [Tamara Eidelmans history lessons]. Radio Free Europe/Radio Liberty. September 11, 2014. [in Russ.].
10. Shutko. O. (2019) *Zhinochyi sultanat: vlada ta kokhannia* [Female Sultanate: Power and Love]. Ternopil : Bohdan, 592 p.

ABSTRACT

Arif Guliev, Maria Rozova. The role of women's sultanate in the Ottoman Empire. The importance of this topic lies, first of all, in the fact that the harem of the Ottoman sultans, as a special socio-political institution that underwent significant changes during its existence, has not been researched enough. The research is conditioned by significant transformations in the philosophical and religious plane regarding the understanding of the social role of the female sultanate in the Ottoman Empire. The

historical prerequisites for the emergence of the female sultanate, the figure of the Ukrainian woman Hürrem in the formation of the sultanate and its influence on the politics of the Ottoman Empire are considered. Peculiarities of the formation and development of the female sultanate in the era of the Ottoman Empire were studied, socio-religious values as a component of the sultanate, integration trends in the formation of the image of women and hierarchy in the sultanate were considered. The main argument of this study is that changes in the Ottoman Empire and society in the 16th and 17th centuries contributed to the expansion of haseki and valide rights in the Sultanate. The founder of the women's sultanate was the Ukrainian Hürrem Sultan, who laid the foundation for the female political elite of the Ottoman Empire.

The practical value of the research is determined by the fact that its materials can be used for the preparation of term papers, theoretical and practical courses in cultural studies. The research results are a prerequisite for writing master's, diploma and course theses. The theoretical significance and value of the study lies in the fact that its results and conclusions diversify the vectors of scientific studies covering the era of the female sultanate. In addition, an important place in the work is to find out the variants of the interaction models of the sultan and haseki; society and haseki, which is in scientific discourse. Currently, the study of the topic is ongoing.

Keywords: *sultan, sultanate, management, leadership, Ottoman Empire, women's sultanate.*

УДК 340.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2023-1-95-101

Юрій КОЗАР[©]

доктор юридичних наук, професор
(Ужгородський національний університет,
м. Ужгород, Україна)

БАЗОВІ ЗАСАДИ РОЗБУДОВИ ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

Проаналізовано першочергові засади громадянського суспільства в Україні, а також зосереджено увагу на чинниках необхідності удосконалення даних засад та інститутів громадянського суспільства в цілому. Окрім того, досліджено зарубіжний та вітчизняний досвід, а також дослідження науковців з цієї проблематики, проаналізовано досвід ефективної взаємодії у європейських країнах між державою та громадянським суспільством. Розглянуто основні завдання, які поставлені перед Україною для утвердження основ громадянського суспільства, та проаналізовано проблеми і недоліки чинного законодавства в контексті регулювання інститутів громадянського суспільства та шляхи їх вирішення.

Ключові слова: *громадянське суспільство, держава, інститути громадянського суспільства, соціальні інститути, демократизація.*

Постановка проблеми. На сьогодні дискусійним залишається питання основних засад розбудови громадянського суспільства, перспектив його розвитку в умовах утвердження соціальної держави. Вітчизняні та зарубіжні дослідники концентрують увагу перш за все на історії становлення та розвитку громадянського суспільства, його сутності та впровадження інститутів у суспільне життя. Аналіз розвитку громадянського суспільства в Україні засвідчує, що існує низка питань, актуальних для суспільства та держави: існування непрозорості, бюрократичних тенденцій в діяльності адміністрації та місцевого самоврядування, а також відсутність налагодження ефективного діалогу з суспільством; недосконалість чинного законодавства створила штучні перешкоди для створення та функціонування інститутів громадянського суспільства; механізми участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики не були належним чином реалізовані; податкове навантаження не стимулює діяльність та розвиток інститутів громадянського суспільства та підтримку вітчизняних благодійних організацій; більшість інститутів громадянського суспільства не можуть отримати державну фінансову підтримку та внутрішню благодійну підтримку тощо. Такі недоліки і вказують на необхідність аналізу основних напрямків розвитку та

© Ю. Козар, 2023

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6424-6419>

kozar.yurij@ukr.net